

Володимир Маслійчук

РОЗПРАВА НАД ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИМИ-МУСУЛЬМАНАМИ У ВАЛКАХ 1812 Р.: ВИДИМІ ТА ПРИХОВАНІ МЕХАНІЗМИ КОНФЛІКТУ ПОЧАТКУ ХІХ СТ.

Доба кінця XVIII — початку ХІХ ст., що в історіографії отримала назву «часу великих соціальних змін і перетворень в Україні»¹, насправді дивує своєю стабільністю. Певною мірою оте «тривале середньовіччя», коли час немов завмер, може характеризувати внутрішнє життя колишніх Гетьманщини та Слобожанщини, потривожене де-не-де селянськими заворушеннями чи «авантюрою» В. Каразіна про відкриття університету в Харкові. Питання про конфлікти ця доба, здається, відсуває на задній план. «Малороссийский народ вообще, от самого знатного до последнего человека, имеет нрав тихий, робкий, застенчивый, ненахальный, на немецкий похожий»², — зазначав знавець українства кінця XVIII ст. О. Шафонський. Стереотипне уявлення про українця простого, наївного, дещо неповороткого — вирізняють і літературні твори цього часу:

По нашому хохляцьку строю,
Не будеш цапом, ні козою,
А вже запевне що волом:
І будеш в шлuzі походжати,
До броваря дрова таскати.
А може, підеш бовкуном³.

Стрімку зміну народної вдачі — від «геройства» козацтва до спокійного, розміреного способу життя — чи не найяскравіше зобразив романтик М. І. Костомаров: «Жгучее, шумное лето заменяется меланхолической плаксивой осенью. Так пламенное, бурное казачество уступило место

томительно-тихому миру чумацтва и бурлацтва»⁴.

Однак, на нашу думку, час кінця XVIII — початку ХІХ ст. надто контрверсійний, щоб втиснути його в характеристику «стабільності». Конфлікт модернізації та традиції, що власне «живив» російську історію з початку XVIII ст., саме у цю добу проявив себе на українських землях, інкорпорованих до Росії. Затишшя часу змін доволі цікаве, бо саме тоді «жартував» все той же Іван Котляревський, а у Харкові 1801 р. з'явився анонімний пасквіль, в якому «хохлы» протиставлялися «москалям»⁵. Та й ота «стабільність» була надто відносна. Адже саме тоді підполковник російської армії П. Чуйкевич у 1812 р. у своїх «замечаниях о природном моем крае», поданому генералу Барклаю де Толлі, називав українських жителів «полными негодования», «сей край, в коем ненависть народа к дворянству очевидна, может быть возмущен»⁶. Себто очевидним є те, що історія зламу XVIII та ХІХ ст. ще потребує копiтких наукових студій.

З огляду на пропоновану проблематику, особливий інтерес становлять дослідження взаємовідносин «свого» та «чужого» та народжених на цьому ґрунті конфліктних ситуацій, у тому числі етнічного походження. Адже саме у конфліктній ситуації соціум виявляє можливості мобілізації тих чинників, які були непомітні в марудному перебігові будня. Саме тому нашу увагу і привернуло ставлення українського населення Слобідськоукраїнської губернії до війсь-

¹ Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. [Навчальний посiбник для учнів гуманітарних гімназій, ліцеїв, студентів історичних факультетів вузів, вчителів] — К., 2000. — С. 16.

² Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малья России из частей коей оно наместничество составлено. — К., 1851. — С. 25.

³ Котляревський І. П. Енеїда. — К., 1988. — С. 102.

⁴ Костомаров Н. Об историческом значении русской народной поэзии // Костомаров М. І. Слов'янська міфологія. — К., 1994. — С. 157.

⁵ Горбань М. Харківський пасквіль 1801 р. // Прапор. — 1957. — № 12. — С. 119–123.

⁶ Чуйкевич П. А. Примечание о Малороссии // Схід-Захід: історико-культурологічний збірник / Упоряд. Кравченко В. В. — Харків, 1999. — С. 198, 211.

ковополонених турків і розправа над «нехристиями» в містечку Валках 1812 р. На низку справ із цього приводу, що переховуються в Державному архіві Харківської області, ми натрапили не випадково. Працюючи над перекладом спогадів професора Кр. Д. Роммеля, нам слід було прокоментувати колоритно описаний ним конфлікт у Валках. На жаль, єдина надрукована з цього приводу стаття краєзнавця Пашкова 1884 р.⁷, була і є для нас недоступною. Останньою надією залишалися архівні студії, і відповідні матеріали були знайдені в досить великому фонді харківського губернатора. Вже після розгляду нами низки архівних матеріалів, на певні відомості про «Валківську розправу над турками 1829 р. (?)» натрапляємо в довідковому виданні І. Лисенка «Валківська енциклопедія». Базуючись на невідомих нам переказах і матеріалах, а також газетній статті місцевого краєзнавця Т. Поліщук, укладач, з помилкою в даті та неправильно розтлумачивши причину конфлікту (яка, нібито, полягала в тому, що полонених турецьких дівчаток везла «княгиня» (?), до якої почали «чіплятися» турки (див. Додаток 3)), в цілому досить вірно описує перебіг події⁸.

Містечко Валки на початку XIX ст.

На початку XIX ст. населений пункт Валки — типове провінційне українське містечко. За кількістю мешканців — 5392 жителя (чоловічої статі) колишній сотенний центр Харківського полку трохи переважав Харків, де мешкало 5373 чол.)⁹. Звичайно, містечко початку XIX ст. — це радше село, оточене десятком хуторів — Пантелеймонівський, Поліковський, Топірний, Турушківський, Сухомлинів, Рубанівка, Ольховий тощо (як про це свідчить опис міста 1804 р.)¹⁰. В описі міста 1767 р. їх узагалі — 23¹¹.

Разом із тим, Валки — типовий повітовий центр із «судебними місцями» і цейхаузом, п'ятьма церквами, торговими рядами та шістьма ярмарками щороку, «торгами» двічі на тиждень. 1802 р. у Валках відкрито початкове училище, 1807 р. його перебудували, 1810 р. почалося будівництво

кам'яного собору Успіння Богородиці (освячений 1816 р.), а 1812 р. — відкрито міську лікарню¹².

Діалог модернізаторських імперських нововведень та старих українських містечкових традицій уже на початку XIX ст. був доволі відчутним у Валках, де поруч з освіченими соціальними групами урядовців, вчителів, аптекарів, купців існувала і співдіяла могутня селянська стихія. Основними промислами містечкових жителів, крім сільського господарства, були винокуріння, торгівля, садівництво¹³. Ця стихія жила за своїми звичаями, й окремі заходи імперської політики, такі, як розміщення військовополонених турків, слугували своєрідним подразником для тієї традиційності. Певною мірою в конфліктній ситуації як місцеві дрібні службовці, так і селяни довколишніх сіл поєднувалися в одну спільноту задля досягнення певної мети — придушення заворушення військовополонених. Селян та мешканців міста очолювали представники місцевої адміністрації: колезький радник Мокронець й «ісправник» Бутович та офіцери Мельников і Богаєвський. Така спільність інтересів представників різних груп, їх консолідація досить цікава для характеристики взаємин початку XIX ст., виразно підкреслює і функції соціального конфлікту, коли «конфлікт із зовнішніми групами підсилює внутрішню згуртованість»¹⁴.

Мусульманські військовополонені у Слобідськоукраїнській губернії

Формування такого своєрідного регіону, як Слобідська Україна, безпосередньо пов'язане з прикордонним чинником — боротьбою двох світів, різних укладів та способів життя. Від початку цей окраїнний регіон формувався як плацдарм захисту-наступу Московської держави супроти васала Порту — Кримського ханства. Контакти слобожан із військовополоненими мусульманами, тривале перебування значної кількості українців із слобід в «ясирі» у Криму, Азові чи Туреччині — характерна картина освоєння цієї частини Дикого Поля.

⁷ Пашков. Избиение турок в Валках в 1812 г. // Южный край. — 1884. — № 1275.

⁸ Лисенко І. Валківська енциклопедія. Енциклопедичне видання. — К., 2000. — С. 57.

⁹ Багалеї Д. И. Опыт истории Харьковского университета. — Харьков, 1893–1898. — С. 38.

¹⁰ Державний архів Харківської області (далі ДАХО). — Ф. 24, оп. 3, спр. 15. — Арк. 1 зв.–8.

¹¹ Багалеї Д. И. Материалы по истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. — Харьков, 1890. — Т. 2. — С. 206–207.

¹² Валки: Збірник архівних документів і матеріалів. Упоряд: В. В. Резнікова, В. Г. Панкратьєва, В. В. Швець. — Харків, 1992. — С. 4, 5, 24, 28, 29.

¹³ Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. — К., 1991. — С. 84.

¹⁴ Козер Льюис. Функции социального конфликта / Пер. О. Назарова. — М., 2000. — С. 111.

Унаслідок тривалих воєн на Слобожанщині з'являлися й мусульманські військовополонені. Харківський обозний І. Г. Квітка відзначав у своєму щоденнику: «1738 г. юня 24 Владимира Карасубазарского полонника крестили на Основе: восприемниками были Иван Григорьевич Ковалевский, Дмитрий Челембей и жена сотникова Христина Голуховичева»¹⁵. Шкода, але про кількість військовополонених мусульман у період існування слобідських полків ми практично не маємо даних. Проте про долю одного з полонених — Якова Кадиря, полоненика «татарской нации» — маємо доволі цікаву справу серед діловодства Валківського повітового суду кінця XVIII ст. (Додаток 1). Вихрещений за малолітства Яків КаDIR пережив усі злигодні підданського життя, ставши кріпаком у І. Г. Ковалевського, з кріпацького стану йому так і не вдалося звільнитися.

Втрата регіоном прикордонного значення, перетворення його на внутрішню провінцію імперії спровокували, опріч іншого, появу низки непродуманих рішень імперської влади. Російсько-турецькі війни другої половини XVIII — початку XIX ст. (1768–1774, 1787–1791 та 1806–1812 рр.) висували на передній план проблему розміщення турецьких військовополонених. Для цієї мети, здавалося, Слобідськоукраїнська губернія підходила якнайкраще — знаходилася за кількисот кілометрів від театру бойових дій, мала всі умови для утримання певного числа полоняників. Уже під час війни 1787–1791 рр. маємо кілька відомостей про розміщення «турків» у містах Харківського намісництва¹⁶. Відомо також, що під час війни 1806–1812 рр. турецькі військовополонені перебували в трьох губерніях Російської губернії: Слобідськоукраїнській, Воронежській і Тамбовській¹⁷.

Деякі десятки справ маємо і стосовно розташування в містах Слобідськоукраїнської губернії турецьких військовополонених упродовж 1810–1812 рр. (Див. Додаток 2). Усього в Харкові і повітових центрах знаходилося близько 3 тис. турків.

Говорячи про побутові умови життя мусульманських невільників, варто зауважити, що жили вони доволі вільно, через одеських та миколаївських купців листувалися зі своїми рідними на батьківщині. У полонених навіть зберігалася чітка соціальна стратифікація, турки-чиновники тримали слуг. Серед полонених були й жінки. Зазвичай турки жили в казармах, але доволі багато мешкало на квартирах у місцевих жителів або навіть в орендованих будинках. Царський уряд видавав їм «кормовые и жалованные деньги» по 10 копійок щомісяця¹⁸. Облік полоненим вівся не зовсім зграбно, свідченнями цьому була плутанина з відправкою полонених яничар додому після Бухарестського миру влітку 1812 р.¹⁹

Уряд турбувався як про благоустрій, так і про повернення на батьківщину цих полонених. Однак, звернімо увагу на досить цікавий факт — у Валках чисельність полонених турків досягала 600 чол. — тобто становила 10 % чоловічого населення містечка!

Що передувало конфлікту?

Яким же було ставлення до турків в українській народній культурі XVII–XVIII ст.? Напевне, це питання потребує окремих студій, без сумніву — доволі перспективних. Тим більше, що існує подібна розвідка М. Гротгауза стосовно образу турка в імперії Габсбургів того часу²⁰. В Австрійській імперії, теж суміжній з Османською, серед простолюду образ турка набував рис «злого», «розбійника», постраху для лякання дітей. Щось подібне, очевидно, можна сказати і про образ турка в тогочасній уяві українця. Дослідник українського фольклору М. Костомаров відзначав: «Татарин и турок у малоруссов соединяются в одном понятии неверного «бусурмана, бузувіра»... Неверные — враги христианства, а потому с ними должно быть во всегдашней вражде, их не надобно жалеть»²¹. Всі негачії полонені турки підтверджували своєю поведінкою. Турецька поведінка і ставлення до турків українського

¹⁵ Фишарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. — Харьков, 1857. — Отд. 2: Уезды Харьковский и Валковский. — Стб. 132.

¹⁶ Маслійчук В. Л. До історії жіночого одягу на Слобожанщині (за матеріалами кримінальної справи 1792р.) // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. — Т. 9 (Нова серія). — Харків, 2002. — С. 232–237.

¹⁷ ДАХО. — Ф. 3, оп. 19, спр. 167. — Арк. 23.

¹⁸ ДАХО. — Ф. 3, оп. 19, спр. 169. — Арк. 73; Спр. 168. — Арк. 15; Спр. 167. — Арк. 9–10; Спр. 170. — Арк. 65.

¹⁹ ДАХО. — Ф. 3, оп. 19; Спр. 170. — Арк. 26–31.

²⁰ Grothaus Maximilian. Zum Türkenbild in der Adels — und Volkskultur der Habsburgermonarchie von 1650 bis 1800 // Das Osmanische Reich und Europa 1683 bis 1789: Konflikt, Entspannung und Austausch. Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit. — Wien, 1983. — Bd. 10. — S. 63–88.

²¹ Костомаров Н. Об историческом значении русской народной поэзии // Костомаров М. И. Слов'янська міфологія. — К., 1994. — С. 180.

населення потребують певних уточнень і обмовок, з огляду на існування третьої сторони конфлікту — себто російської імперської влади. Нав'язлива мрія заволодіти Босфором і Дарданеллами примушувала російський уряд кидати на досягнення цієї мети чималі засоби й сили. Це стосувалося і ставлення до турецьких військовополонених, яке було доволі поблажливим. Ще поблажливіше царський уряд почав ставитися до полонених яничар, коли 1809 р. до Росії перебіг Раміз-паша, турецький реформатор та опозиціонер²².

З іншого боку, кілька вцілілих кримінальних справ кінця XVIII ст. змальовують поведінку турецьких полонених у не зовсім привабливому світлі. Так, 23 листопада 1790 р. у містечку Богодухові полоняник Сулейман Байрактар, що мешкав у цехового Сави Явдака, намагався звалтувати доньку останнього «Анну чотирнадцяти лѣтъ» (справу було закрито за недоведеністю злочину)²³. 21 грудня 1791 р. три турецьких полоняника у Валках убили жінку, що збувала їм крадене²⁴. (Вирок був доволі поблажливий для вбивць — їх записали козаками в Чугуївський полк).

Не менш конфліктогенним було ставлення українців до військовополонених турків. 24 квітня 1791 р. сім'я Тарасенків у Богодухові побили кількох турецьких чиновників, позабиравши чалми (при тому полонений турок Ахмет від ран помер)²⁵. Доволі цікавий випадок стався і після описуваних нами подій. У містечку Лебедині 20 липня 1812 р. квартальний наглядач Старосвітський, зібравши ватагу п'яних конторських службовців, напав на полоненого турка Седем-Агмета, забрав у нього «боевые знаки», і коли на гвалт збіглися інші полонені і ледь «не произошло худого последствия». Після того, 6 серпня вночі Старосвітський з партією «жителей распутного поведения» почали шукати Седем Агмета в домі вдови Дробицької (sic!), та застали там двох інших турків, котрих немилосердно побили і пограбували²⁶.

Уже після закінчення війни та подій у Валках городничий з містечка Куп'янська відписував про турків, що знаходилися під судом у Куп'янському повітовому суді, таку інформацію: троє з них були схоплені за крадіжку в секретаря Макеєва «різних речей», турок Алі Мустафа «за воровство у купця Герасименкова из лавки гасу». Крім того, полонених у Куп'янську судили за крадіжку одягу, риби, баранів; Магмета Асмана та Мустафу Сулимана за «насильственное прелюбодеяние с обывателькою Муренцовой» і таке інше. Тобто, всі вади з життя полонених так чи інакше відображались на стосунках із місцевими обивателями. Дивують вирокі звинуваченим туркам — їх посилають в «работный дом» або віддають в «партикулярные работы» до місцевих жителів (щоправда, згодних взяти турків у робітники серед куп'янських мешканців «не оказалось»), застосовувалася й система штрафів²⁷. Що говорити, коли нарівні з «простими» полоненими у місцевих жителів крав і турецький мулла²⁸.

Про не зовсім миле життя полоняників свідчать не лише приклади грабунків і гвалту (після подій у Валках, одного з турків узагалі помістили в божевільню²⁹). 18 липня 1812 р. у Богодухові під час переклички полонених турків «чиновник» Абдулла Гусейн ага, «будучи напилымъ», вдарив себе ножом і «рѣзал по груди», але схоплений товаришами «и к лишению себя жизни не допущен». Через день, прохмелівши, він прийшов до городничого і сказав, що прийме християнство³⁰. Перехід у християнство турка не був винятком, у 1813 р. в Сумській Воскресенській церкві було охрещено ще три полонених турки³¹. Тобто явища переходу мусульман у християнство не були поодинокі. Але здебільшого полонені залишалися при старій вірі. І якщо, живучи в чужому світі, реагували досить стримано на зміну релігії дорослими, то причиною спалаху «турецького возмущения» стало вихрещення неповнолітніх турецьких дівчаток.

²² Миллер А. Ф. Рамиз-паша в России // Известия АН СССР. Серия история и философия. — М., 1945. — Т. II. — № 5. — С. 341–358.

²³ ДАХО. — Ф. 282, оп. 2, спр. 273.

²⁴ Маслійчук В. Л. До історії жіночого одягу на Слобожанщині... — С. 232–237.

²⁵ ДАХО. — Ф. 282, оп. 2, спр. 306. — Арк. 1–3.

²⁶ ДАХО. — Ф. 3, оп. 19, спр. 169. — Арк. 1.

²⁷ ДАХО. — Ф. 3, оп. 19, спр. 169. — Арк. 85–85 зв.

²⁸ ДАХО. — Ф. 3, оп. 19; Спр. 169. — Арк. 97.

²⁹ ДАХО. — Ф. 3, оп. 19; Спр. 168. — Арк. 78.

³⁰ ДАХО. — Ф. 3, оп. 19; Спр. 167. — Арк. 86.

³¹ Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. — Харьков, 1857. — Отд. 3: Уезды Ахтырский, Богодуховский, Сумской, Лебединский. — Стб. 332.

Отже, аналіз вцілілих справ свідчить про відсутність толеранції між обома сторонами — полоненими і місцевим населенням. Проблеми мали виникнути.

Як те сталося

Професор Харківського університету в 1811–1813 рр. німець з Гессен-Касселю Крістоф Дітріх Роммель явно симпатизував у своїх спогадах турецьким військовополоненим. Захоплюючись Сходом, вивчаючи арабську мову, він відчував до мусульман неабияку приязнь, спілкувався з багатьма з них, а господаря Молдови — Каллімаха навіть навчав латини³². Професор сумує за іншим приятелем, чорногородим пашею, що регулярно молився, мав мініатюрний Коран і відвідував К.-Д. Роммеля, коли той приїжджав до тещі у Водолагу (велике село поблизу Валок). Саме цей паша «став жертвою різанини («Massacre» — «різанина» — вираз Роммеля) у Валках 17 жовтня 1811 р.»³³. Мемуарист плутає дати, «різанина» відбулася 18 липня 1812 р. Проте далі досить точно зображує початкову причину конфлікту. Під час проїзду через місто одного з місцевих дворян полонені помітили на повозці турецьку дівчинку й задля її визволення організували «союз».

Про спалах «турецького возмущенія» яскравіше свідчить рапорт колезького радника Г. Мокренця (Див. Додаток 3), датований наступним днем після події. Через Валки з Бухареста до Москви проїжджала «майорша Буличова», з якою їхало дві вихрещених малолітніх дівчинки «нарѣченних при крещении Анною и Надеждою...». Це й послугувало «іскрою» для заворушення турків.

Поведінка турків у цьому разі піддається поясненню, чимало російських офіцерів під час війни забирали неповнолітніх турків собі в «козачки» та служанки. Наприклад, у Чугуївському повіті полковник Панов із Чугуївського уланського полку взяв у «Силістрії» хлопчика³⁴. Командуючий російською армією генерал П. Чичагов у листі до слобідськоукраїнського губернатора І. Бахтіна відзначав: «Ізвозъ малолѣтних турокъ былъ после каждой войны съ сим народомъ в обычаемъ между нашими чиновниками»³⁵ (Див. Додаток 5).

Захоплення в полон неповнолітніх, охрещення не за їх власною волею — надто істотні подразники для полонених турків. Близько сьомої вечора військовополонені оточили поштову станцію, де зупинились дівчатка. Прибулий колезький асесор Г. Мокронець попрохав їх розійтись, доки буде зроблене «надлежащее изледование и разбирательство». Але полонені яничари, котрих очолив чиновник Юсуф-бей, увірвались на пошту, схопили дівчаток, почали озброюватись палицями і косами, щоб бити місцевих жителів. Однак ніч розвела ворогуючі сторони. Місцевих жителів для оборони очолили штаб-ротмістр Мельников, що виконував обов'язки городничого, та валківський «исправник» Бутович. Насамперед валківці потурбувались про охорону казенного погребу та в'язниці. Бутович зібрав хоробрих з валківських околиць, довколишніх сіл. До річч, «городскихъ жителей в разпущеніи полевой работы за отлучкою и по побѣге изъ города отъ страху домашнихъ не имелось во время бунта и до ста человекъ»³⁶. Себто «билися» з турками переважно прибулі з повіту. О п'ятій годині ранку турки пішли в наступ і вбили кількох місцевих жителів. Подальші події відтворити так само детально важко.

Певні подробиці описує К. Д. Роммель, зазначаючи таке: «неподалік від міста я побачив натовп озброєних косами, зі здобутими турецькими трофеями п'яних російських селян і солдатів, які під керівництвом жорстокого губернського комісара, колишнього хірурга (sic!!!) повбивали нещасних турків, що ховалися в момент їхнього нападу»³⁷. Турецького приятеля Роммеля, як він довідався, також схопили по дорозі до церкви, через боягузство шкільного інспектора, в якого той шукав притулку.

Тобто, 18 липня 1812 р. відбулося побиття чи, як говорить Роммель, різанина полонених турків. У цій колотнечі було вбито 380 турків та поранено 16. Власне, така кількість вбитих порівняно з пораненими уже свідчить про жорстокість місцевого населення. З міських жителів десять чоловік були смертельно поранені, «легче ранено более ста, да еще несколько человекъ из сельскихъ обывателей»³⁸. Близько ста двадцяти турків повтікало невідомо куди (за

³² Rommel Chr. D. Erinnerungen aus meinem Leben und aus meiner Zeit // Geheime Geschichten und rätselhafte Menschen. Sammlung verborgener oder vergessener Merkwürdigkeiten. Hrg. Von Friedrich Bülow. — Leipzig, 1854. — Bd. V. — S. 539.

³³ Ibid. — S. 540.

³⁴ ДАХО. — Ф. 3, оп. 19, спр. 170. — Арк. 2.

³⁵ ДАХО. — Ф. 3, оп. 19; Спр. 169. — Арк. 96.

³⁶ ДАХО. — Ф. 3, оп. 19; Спр. 168. — Арк. 93.

³⁷ Rommel Chr. D. Erinnerungen... — S. 540.

³⁸ ДАХО. — Ф. 3, оп. 19, спр. 167. — Арк. 61 зворот.

пізнішими відомостями (див. Додаток 4) ці втікачі напали на довколишні хутори); п'ятдесят п'ять турків «вивели» до Водолаги³⁹; інших, напевно, кинули до острогу.

Українські селяни та солдати, дірвавшись до турецького майна, розграбували і продовжували грабувати після 18 липня мусульманські речі. Надалі, впродовж кількох місяців, місцеве начальство намагалось повернути бодай частину з нагробаних речей (між тим, серед вкраденого були дві книжки)⁴⁰.

Наслідки конфлікту

Напевно, треба зважити на ту річ, що розправа над турками відбулася вже після укладення і ратифікації Бухарестського миру між Російською та Османською імперіями (11.VI.1812) і вторгнення Наполеона (12.VI.1812), тобто, за нагальнішими подіями ця залишилась немов на узбіччі, але, звичайно, мала певний резонанс. Харківський губернатор І. І. Бахтін відправив у Валки низку ордерів, де вимагав у місцевого керівництва відповідей на питання: чому відбувся грабунок та чому не було вчасно донесено про цю подію. В ордері І. І. Бахтіна мовилося і про те, щоб турки «були усмирені кратчайшими способами» без кровопролиття. Для цього слід було розділити турок на групи, розмістити в різних частинах міста і в острозі, по можливості не застосувати військової сили, а також зробити переоблік турецьким полоненим, що залишились живими⁴¹. 25 липня начальник яничар Загарун-паша відправив послання керівникам полонених турок в Богодухові, Охтирці та Лебедині, щоб полонені жили з «русскими» спокійно й сумирно, а в разі потреби скаржились місцевим городничим чи губернаторам⁴².

Чи змінилась поведінка турків після сумних подій у Валках? Певно, що ні. У жовтні 1812 р. більшість турків було відправлено на батьківщину. Однак навіть тут не обійшлося без ексцесів. Зокрема, згідно з донесенням харківського городничого, студент харківського колегіуму Василь Анісімов «объявил», що

турки підманули й повезли з собою його молодшого брата Миколу⁴³.

Російська сторона також не залишилася в боргу, про що свідчить згаданий уже лист П. Чичагова до губернатора І. Бахтіна від 13 серпня 1812 р. П. Чичагов наголошує на своїй забороні силоміць вивозити і хрестити турецьких дітей (Додаток 5), вважаючи це однією з причин бунту. Як годиться, конфліктну справу, з огляду на важливіші події, швиденько «зам'яли». Професор Роммель відзначає, що йому нічого не відомо про розслідування злочину, звинувачуючи байдужого губернатора («чи згодом після цього у великій імперії забули про той великий злочин мені нічого невідомо»)⁴⁴.

Кримінальну справу «о произошедшем в городе Валки смертоубийстве военнопленныхъ турок» було відкрито у вересні 1813 р. й до допитів викликано городничого штаб-ротмістра Мельникова, «исправника» Бутовича та одного з керівників винищення турків підпоручика Віктора Богаєвського⁴⁵.

Власне, приводом для продовження справи послугувало слідство над Степаном Гончаренком, котрого купець Крамаренко звинуватив у крадіжці речей. На суді Гончаренко «с увещеванія священника» сказав, що речі у нього не «воровськіє», а куплені за гроші⁴⁶. Однак справу так і не було закінчено і внесено на ревізію 1816 р. Сам губернатор Муратов відзначав, що Валківський суд проводив ту справу слабо, «тем болѣе, что дѣло сіе по важности его гораздо прежде надлежало быть оконченнымъ»⁴⁷. Про подальше справочинство стосовно убивства турок нам невідомо.

Через тридцять років у матеріалах для статистичного опису Харківської губернії відзначено про Валки: «Добрый нравъ жителей доказываетъ ихъ религиозность... и ихъ благовоспитаніем, также и малым числомъ преступлений. Последніе обстоятельство можно отнести и к нравственности целого уезда, всѣгда почти свободнаго от тяжкихъ дѣл и несогласій»⁴⁸.

³⁹ ДАХО. — Ф. 3, оп. 19; Спр. 168. — Арк. 79.

⁴⁰ ДАХО. — Ф. 3, оп. 19, спр. 168. — Арк. 1, 91; Спр. 169. — Арк. 70–71.

⁴¹ ДАХО. — Ф. 3, оп. 19, спр. 167. — Арк. 38–39; Спр. 168. — Арк. 92.

⁴² ДАХО. — Ф. 3, оп. 19, спр. 167. — Арк. 69.

⁴³ ДАХО. — Ф. 3, оп. 19; Спр. 171. — Арк. 75.

⁴⁴ Rommel Chr. D. Erinnerungen... — S. 541.

⁴⁵ ДАХО. — Ф. 4, оп. 1, спр. 248. — Арк. 3 зв.

⁴⁶ ДАХО. — Ф. 4, оп. 1; Спр. 248. — Арк. 5 зв.

⁴⁷ ДАХО. — Ф. 4, оп. 1; Спр. 248. — Арк. 19 зв.

⁴⁸ ДАХО. — Ф. 51, оп. 1, спр. 5. — Арк. 12; Валки: Збірник архівних документів і матеріалів... — С. 34.

Проектування конфлікту

Власне, розглянувши «конфлікт» 1812 р. у Валках, відчуваємо певну ніяковість. З одного боку, мирне населення, яке раптом вибухає нестримним бунтом, жорстокістю, потому вгамовується, — і знову — тиха провінція. Саме тут спостерігається неоднозначність усталених підходів до суспільної психології.

Для характеристики поведінки населення Валок напевно слід використати влучне спостереження французького історика Л. Лефевра про те, що ми звикли розглядати історичні події в категоріях механіки (підйом — спуск, прогрес, розвиток, деградація), але ментальні процеси слід аналізувати за допомогою іншого понятійного апарату, не з механіки, а з електрики («спалах», «розряд», «різниця полюсів»)⁴⁹. До України початку XIX ст., напевне, не зовсім доцільно використовувати поняття «спокою», затишшя і т. ін., і це стосується не лише бурхливих реакцій на чуже. Соціальний конфлікт всюдишній, суспільство трансформується повсякчас⁵⁰, хоча і набирає ця конфліктність різних масштабів і форм («своє» — «чуже», «нове» — «старе», «багате» — «бідне», «свобода» — «порядок» тощо). Усе це свідчить про широке поле досліджень для істориків, соціологів, психологів.

Додаток 1

Чолобитна татарського полоняника Якова Кадира про свою долю

27 листопада 1783 р.

Дѣло по предложению Харьковскаго и Воронежскаго генерал-губернатора.

подано ноєбря 27 1783 году. № 1384.

Его высокопревосходительству господину генералъ порутчику правящему должность генералъ губернатора Харьковскаго и воронѣжскаго и ковалеру Василіе Алексеевичу Черткову татарской націи отъ Якова Кадира

Нижайшее прошение

Въ прошломъ 737 году побывших тогда крымских походамъ взят, я въ полонъ съ города КарасБазаря малолѣтнимъ бывшаго иземскаго козачьего полку полковникомъ Иваномъ Григорьевым сыномъ Квѣткое с товарищемъ моимъ Владимеромъ кой нынѣ

живетъ по свободѣ и привезенъ въ городъ Харьковъ въ домъ Полковника съ котораго дому въ малолѣтствѣ взятъ я Хорошевскаго Вознесенскаго монастыря игуменію Марією а ево полковника родное сестрою побывшей на мнѣ тогда головною болѣзни для излѣченія и на воспитаніе какъ родного сына гдѣ я нѣсколько времени и проживалъ, то огулчанской сотни сотникъ Иванъ Ковалевскій приехавши въ тотъ монастырь къ показанной игуменіи Марии Квѣткыной в гостѣ тайнымъ образомъ к себѣ меня увезъ и когда дознался полковникъ Квѣтка что я имъ увезенъ и нахожусь у него то об отдачѣ меня обратно неоднократно требовал но он Ковалевской просилъ ево полковника чтобъ дозволилъ у себѣ воспитыват что по ево прозбѣ и учинено и я у него Ковалевскаго остался довозврату покрестясь въ вѣру греческаго исповѣданіе женился на дочерѣ козака Григоря Литвина въ прошедшуєся 763 году ревизіи онъ Ковалевской кой уже умре сталь меня притѣснять и хотѣл положит въ крѣстьянской подушной окладъ, но я видечи такое притѣсненіе

(зворот) съ женою и дѣтми бежалъ къ полковнику Куликовскому въ слободу ево Рокитнує гдѣ и проживалъ безъ всекого отягощенія до 777 году а в 777 году марта 30 дне умершаго Ковалевскаго сынъ капитанъ Андрей Ивановъ сынъ Ковалевской кой нынѣ въ валковской округи предводителемъ ему полковнику Куликовскому меня с женою и дѣтми не знаю почему продалъ и хотя я до прошедшей нынѣшней ревизіи два раза хотѣлъ овыслучит с крѣстьянства просил тогѣ отъ господина полковника Куликовскаго под великимъ наказаніемъ з содержаніемъ, под карауломъ к подачѣ моеи прозбы былъ недопущенъ;

Того ради Вашего высокопревосходительства рабски прошу сіє мое прошеніє принять и какъ многіє таковыхъ плѣнныхъ находится волними то что бы я неостался вечно в крѣстьянствѣ кому слѣдуетъ предписать и о томъ учинитъ милостивое разсмотреніє *К сѣму Прошенію вмѣсто вышеписаннаго просителя Якова Кадира неумеющаго грамоти По ево прошенію выкрещенои ис татаръ Владимерь Кликов Руку приложилъ*

Сіє доношение вѣру подал вывезенному вмѣсте со мною товарищу моему Владимѣру Кликову

Державний архів Харківської області. — Ф. 284, оп. 2, спр. 54. — Арк. 1–1 зворот. Оригінал.

⁴⁹ Пушкирева Н. Л. «Слез ее ради...» Опыт микроанализа эмоциональных отношений семьи «новых русских» XVI столетия // Социальная история. Ежегодник 2000. — М., 2000. — С. 276.

⁵⁰ Dahrendorf Ralf. Class and Class Conflict in Industrial Society. — Stranford, 1959. — P. 162, 224.

Додаток 2

Відомість про полонених турків

Червень 1812 р.

Краткая вѣдомость о находящихся в слободско украинской губернии пленныхъ турках за июнь месяц 1812 г.

Когда прибыли	Где находятся и чины пленныхъ турковъ	Количество оныхъ в прежней ведомости показанное	в течение июня		ныне находятся на лицо
			прибыло	убыло	
1809 ^{го} в августе 1810 сентябре-ноябре 1811 ^{го} в генваре апреле И сего 1812 в июне	В губернском городе Харькове чиновников простыхъ	1 2 48	706	Умер 1, отправлено на жительство по удобности в Валки 136, в Богодуховъ 131, въ Лебедин 190 В Ахтырку 176. Утонул 1нъ	73
			755	Неизвестно куда девался 1. Умер 1 Отправлен въ Феодосию 1, въ Ахтырку 146, въ Валки 216, въ Лебединъ 164, в Богодухов 196	78
	Итого	50	1461	1360	152
1811 ^{го} в мае и сего 1812 в июне	Уездныхъ въ Богодуховъ чиновниковъ простыхъ	79154	131 196	Переехало въ Харьков 2	208 350
	Итого	233	327	2	558
1810 в октябре 1811 в августе и сего 1812 в июне	Ахтырке чиновниковъ простыхъ	70 42	76 146	— умер 2	246 186
	Итого	112	322	2	432
Когда прибыли	Где находятся и чины пленныхъ турковъ	Количество оныхъ в прежней ведомости показанное	в течение июня		ныне находятся на лицо
1810 в сентябре 1811 в апреле мае и октябре	Сумахъ чиновниковъ простыхъ	70 334	— —	— —	70 334
	Итого	404	—	—	404
1810 в августе 1811 ^{го} в феврале ноябре и сего 1812 в январе	Лебединъ чиновниковъ простыхъ	29 329	190 164	— умер 1	219 492
	Итого	358	354	1	711
1810 ^{го} сентября 1811 г. в мае, ноябре и 1812 в феврале и марте	Купянскъ чиновниковъ простыхъ	31 316	— —	— —	31 316
	Итого	347	—	—	347

1810 в августѣ	Волчанске				
1811 в маѣ	чиновниковъ	33	—	—	33
	простыхъ	251	—	умер 1	250
1812 в генварѣ	Итого	284	—	1	283
1811 ^{го} в генварѣ маѣ, апрѣлѣ, июлю, октябрѣ и с... 1812 в июне	Валкахъ чиновниковъ	113	136	—	249
	простыхъ	177	216	—	393
	Итого	290	352	—	642
	а Всего	2078	2816	1366	3528

Сверхъ сего в городе Валкахъ находится взятой в пленъ князь Калимахи и приемъ свита состоящая из чиновниковъ 13 человекъ

ДАХО. — Ф. 3, оп. 19, спр. 167. — Арк. 55–56. Оригинал.

Додаток 3

Рапорт колезького радника Мокренця про подіі у Валках

18 липня 1812 року

18 июля 1812 года

Его Превосходительству
Господину дѣйствительному
Статскому совѣтнику
Слободско-Украинскому
Гражданскому губернатору
и кавалѣру
Ивану Ивановичу
Бахтину

Слободско-Украинского губернскаго прав-
лѣнія
Совѣтника коллѣжскаго совѣтника Мокренця

Рапортъ

Вчерашнего числа пополудни в 7^м часу ехавши я къ острогу для обозрѣнія въ немъ содержащихся колодниковъ мимо почтовый дворъ гдѣ увидѣл множество собравшихся военнопленныхъ въ разбойническомъ видѣ куда я пошелъ съ бывшими при мнѣ валковскихъ присутственныхъ мѣст членами для узнанія чего они собрались и узнавъ что они собрались для отнятія самоуправно у проезжающей по подорожнѣй съ Бухареста до Москвы маіорши Буличевой провозимыхъ ею выхрещенныхъ взятыхъ въ плѣнъ малолѣтнихъ турецкихъ двухъ дѣвочекъ нареченныхъ при крещеніи Анною и Надеждою то Отъ меня приказано было изъ ныхъ турковъ чиновнику Агметъ бею и переводчику Рустеину Байрактару что бы оные собравшіесь турки разошлись а о претензіи какъ учинено

будетъ надлежащее изслѣдованіе и разбирательство но оны противясь моему приказанію а болѣе собрались съ азартомъ и необыкновеннымъ крикомъ напоследокъ пришелъ военнопленный чиновникъ Юсуфъ-бей соглася всѣхъ оныхъ собравшихся к бунту ворвался самоуправно въ азартъ съ агметъ беємъ въ почтовую избу гдѣ были тѣ выхрещенные изъ турковъ девочки ухватили обѣихъ и отдали въ руки находящимся за избою собравшимся до пятисотъ туркамъ. И тогда начали чрезвычайной шумъ с крыкомъ и драку начали с дрекольевъ вооружатся противу всѣхъ тогда находящихся и меня, от чего учинился набатъ в колокола и барабанной бой пашли всѣ в квартиру Юсуфъ-бея гдѣ просидѣли всю ночь с косями и другими орудіями. Отъ чего всѣ жители города находились во всю ночь в самой опасности, а сего числа по утру в пять часовъ тѣ собравшіесь бунтомъ съ орудіемъ турки у квартири Юсуфъ-бея начали дрекольемъ бить и у виду моемъ убили некторыхъ жителей производя далѣе вооруженною рукою сильное убійство от чего много какъ жителей так и турковъ убито каковая защита и нынѣ происходитъ от нападающихъ турковъ.

О чемъ вашему превосходительству честь имею донестъ с изьясненіемъ что оборона и защита цѣлого города отъ турковъ происходитъ с великою помощею валковскаго земскаго исправника Бутовича собравшего с уѣзду в немедленномъ времени надлежащее число людей.

Григорій Мокренецъ

ДАХО. — Ф. 3, оп. 19, спр. 167. — Арк. 35–35 зв. Копія.

Додаток 4

Ордер слобідсько-українського губернатора І. І. Бахтіна про події у Валках

19 липня 1812 р.

От действительнаго Статского совѣтника Слободско-украинскаго гражданскаго губернатора и кавалера

Ордеръ

Слободско-украинскаго губернскаго правленія совѣтнику господину Коллежскому совѣтнику Мокренцу

Вслѣдъ за отправленным мною к вамъ по эстафетѣ ордеромъ спѣшу по другой таковой же извѣстить вам слѣдующее; хотя и неофициально о том извѣщенъ но дошло досвѣднія моего что будто во первыхъ пленные валковскіе турки ушедъ из города умерщвляютъ по хуторамъ живущихъ обывателей а во вторыхъ что будто убѣжало къ нимъ на помощь изъ Богодухова до 100 то человекъ турковъ те то в разсужденіи Сего всегда то что я почиталъ Единственно заслужаю токмо хотя и чрезмерную драку превращается в совершенной бунтъ происходящей отъ пленныхъ турковъ рекомендую вамъ Ежели дошедшее до меня справедливо поступать съ оными турками какъ съ совершенными разбойниками щадить при усмірени ихъ жизнь потолику поколику отъ кроткихъ мѣръ неподвергается жизнь обывателей с прочихъ состояний людей. Почему рекомендую вамъ давать ваши приказанія и предписанія правящему должностъ городничаго и земскому исправнику а мнѣ донести немедленно о положеніи сего произведеннаго турками возмущенія

Иван Бахтинъ
Июля 19 Дня
1812 года
Харьковъ

Приобщен к делу

ДАХО. — Ф. 3, оп. 9, спр. 167. — Арк. 59. Копія.

Додаток 5

Лист командующаго російскими військами П. Чичагова слобідсько-українському губернатору І. Бахтіну про причини валківських подій

13 серпня 1812 р.

Милостивый Государь мой Иван Иванович!

Я получилъ увѣдомленіе вашего превосходительства о происшествіи, случившемся въ городѣ Валкахъ, во время котораго нѣкоторые изъ обывателей и многіе пленные турки лишились жизни. Извозъ малолѣтнихъ турокъ былъ послѣ каждой войны съ симъ народомъ в обычаемъ между нашими чиновниками. Признанія его противнымъ правамъ народнымъ, я старался предупредить неприятели, могущіе отъ того произойти, и для того вскорѣ по размѣткѣ ратификацій Мирнаго с портою трактата я отдалъ приказъ по арміи, чтобы всѣ окрещенные прежде совершеннолѣтія турки и турчанки возвращены были турецкимъ полномочнымъ, въ Букарештѣ находящимся. Случившееся в Валкахъ возмущеніе обнаружило, что нѣкоторые изъ чиновниковъ поупорствовали исполнить предписаніе сіе, отъ чего и произвели столь пагубные послѣдствія. Ожесточеніе жителей, вынужденныхъ принять участіе, въ сѣмъ происшествіи меня не удивляетъ, но я считаю виновными во первыхъ тѣхъ, которые подали к тому повод, не исполня сдѣланные отъ начальства предписанія, а во вторыхъ тѣхъ, которые самоуправствомъ вздумали не править сіе зло. Я не оставлю представить Его Императорскому Величеству списокъ тѣмъ изъ служащихъ въ арміи мнѣ ввѣреной которые в противность разпоряженій моихъ отважились удержатъ у себя малолѣтнихъ турецкихъ плѣнныхъ. О происшествіи сѣмъ я не оставилъ предупредить посланника нашего въ Константинополь дабы в случаѣ требованія турецкаго правленія онъ въ состояніи былъ представить дѣло сіе в настоящемъ его видѣ.

Имѣю честь быть
съ истиннымъ почтеніемъ.
Вашего Превосходительства
покорнымъ слугою
П. Чичаговъ

№ 1126
в Яссахъ
августа 13 дня
1812 года

ДАХО. — Ф. 3, оп. 19, спр. 169. — Арк. 96–96 зв.
Оригінал.